

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Рожкова Л.І.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету*

УДК 94(477)«20»:342.728

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ**

Реабілітація – процес відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, необгрунтовано репресованих за доби радянського тоталітаризму. Розрізняють реабілітацію правову (зняття звинувачення кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і суспільно-політичну, або публічну (зняття заборони на згадування імені репресованого у засобах масової інформації, науковій літературі, громадському житті). Слід зазначити, що суспільно-політична реабілітація не усуває негативних оцінок діяльності тієї чи іншої особи. Завершальним етапом реабілітації можна вважати лише правову реабілітацію.

Правові аспекти реабілітації жертв політичних репресій тоталітарної доби досліджуються у наукових розвідках Ю. Шаповала, С. Кульчицького, Л. Місінкевича, Н. Лапчинської. Ними започатковано спробу аналізу наявної правової бази, періодизації проведення реабілітаційного процесу, еволюційного відновлення соціальних прав реабілітованих громадян. Разом із тим практика діяльності комісій із реабілітації, які були створені та діяли при обласних радах протягом 1990-х – початку 2000-х рр., виявила ряд проблемних питань, що потребують вирішення шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

Метою дослідження є вивчення та аналіз нормативно-правових документів у сфері реабілітації жертв політичних репресій радянського комуністичного режиму, визначення проблемних питань, що виникають під час реабілітаційного процесу, вдосконалення відповідних законодавчих актів.

Після ухвалення 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [1] цей процес набув правового характеру. У преамбулі Закону зазначається, що ним «ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюється компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим». Закон стосувався всіх громадян, які були засуджені за політичними, соціальними, класовими, національними та релігійними мотивами. Суттєво спрощувався порядок реабілітації, передбачалася виплата грошової компенсації за час перебування у місцях позбавлення волі, надані надбавки до пенсій, пільги щодо оплати за житло і комунальні послуги, забезпечення ліками тощо. При обласних радах були

створені комісії з питань поновлення прав реабілітованих. У наступні роки Верховна Рада прийняла низку уточнень, змін та доповнень до згаданого Закону [2, с. 761–764].

Як показала двадцятирічна практика застосування зазначеного Закону, цей нормативно-правовий документ не враховує окремі категорії громадян, які постраждали від політичних репресій. Зокрема, поза увагою залишаються члени сімей репресованих: один із подружжя, діти, батьки, особи, які мешкали разом із репресованим. До цієї категорії слід віднести дітей репресованих із політичних мотивів, які народилися після репресії і залишалися без опіки одного або обох батьків, або народилися в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні або спецпоселенні. Відсутність у законодавстві категорії потерпілих від політичних репресій позбавляє зазначених громадян можливості отримати від держави матеріальну та іншу соціальну допомогу. Одним із суперечливих положень закону є розмір відшкодування заподіяної від репресій матеріальної шкоди. Компенсація реабілітованим за конфісковане під час репресій майно згідно із чинним законодавством становить 15-80 мінімальних заробітних плат. При цьому сума до виплати мала би обчислюватися, виходячи з розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на час розгляду заяви чи на момент ухвалення рішення комісією з питань поновлення прав реабілітованих. Наприклад, якби такі виплати провадились у поточному році, то ці суми мали би нараховуватися в межах 13 830 – 73 760 гривень, фактично ж вони становлять від 112,5 до 600 гривень (відповідно до чинної на сьогодні Постанови Кабінету Міністрів України № 429 від 18 квітня 1996 р. «Про порядок розрахунків із реабілітованими громадянами»).

Чинний Закон передбачає лише часткову реабілітацію окремих категорій громадян, наприклад, депортованих за національною ознакою, засуджених за невиконання трудових, виселених у віддалені райони за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. Недоліки наявного Закону були предметом обговорення на сесіях обласних рад [3], Верховної Ради України [4]. З ініціативою ухвалення Закону у новій редакції (більш точна і доречна була би інша назва «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні») виступає низка громадських

організацій, зокрема Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих «Меморіал» [5].

Наразі робочою групою при Головній редакційній колегії серії книг «Реабілітовані історією» розроблено законопроект «Про реабілітацію жертв політичних репресій радянської доби в Україні», який визначає правовий механізм для завершення процесу відновлення історичної справедливості, врегулювання суспільних відносин, пов'язаних із поновленням соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод громадян, прав та інтересів соціальних, релігійних і національних груп, які стали жертвами свавілля та беззаконня. Указаний документ направлено до обласних редакційних колегій книги «Реабілітовані історією» для вивчення, подання пропозицій та доповнень.

У Розділі I законопроекту («Загальні положення») реабілітація тлумачиться як поновлення доброго імені, репутації; визнання особи необґрунтовано притягнутою до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та іншої відповідальності з політичних, класових, соціальних, національних мотивів повністю або у певній частині обвинувачення. Вважаємо за необхідне розширити поданий у ст. 1 перелік політичних мотивів репресій шляхом включення репресивних актів 1940-х рр. Зокрема, в умовах повоєнного голодомору 1946–1947 рр. був прийнятий Указ від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Строк покарання за ним визначався від 7 до 25 років [6, с. 83]. Під його дію попали десятки тисяч зголоднілих людей, зокрема дітей. Указ від 2 червня 1948 р. загрожував колгоспникам, які не виробили обов'язковий мінімум трудових, виселенням на 8 років. Протягом 1947–1948 рр. були прийняті укази про покарання громадян за шлюби з іноземцями, «прихильність перед Заходом» чи перед «занепадницькою західною літературою», про виселення у віддалені райони осіб, які ухиляються від трудової повинності в сільському господарстві і ведуть «антигромадський паразитичний спосіб життя». Жертви репресій доби пізнього сталінізму потребують перегляду обвинувальних вироків та реабілітації.

У документі даються визначення термінів «державний терор», «політичні репресії», «вислання», «депортація», «заслання», «реабілітація», подається розширений перелік форм політичних репресій. Проект закону розмежує поняття «репресована особа» (репресований) – особа, що зазнала переслідування із політичних, класових, соціальних, національних мотивів та «член родини репресованого» – чоловік або дружина репресованого, їх діти, батьки або усиновителі.

Розділ II регламентує порядок надання статусу реабілітованого або особи, що потерпіла від політичних репресій. Деталізовано перелік осіб, репресованих позасудовими органами («трійками») або «двійками») в судовому порядку або згідно з рішеннями адміністративних органів. Проект визначає потерпілими від політичних репресій членів сімей репресованого – одного з подружжя, батьків, дітей, інших членів родини.

Розділ III визначає порядок реабілітації та визнання особи, що потерпіла від політичних репресій. Розділ IV характеризує принципи утворення та діяльності комісій із питань поновлення прав реабілітованих – загальнодержавної, обласних, міських, районних.

Розділ V визначає наслідки реабілітаційного процесу: повернення прав на проживання, громадянських прав, заробітної плати за час ув'язнення, компенсації за моральну шкоду, нарахування трудового стажу і пенсійного забезпечення репресованим особам, порядок повернення та відшкодування майна, пільги репресованим та потерпілим від політичних репресій.

Окремим законопроектом «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впорядкування виплат жертвам політичних репресій» [7], розробленим народним депутатом України Ю. Шухевичем, передбачено скасування неконституційного обмеження прав реабілітованих українських громадян щодо виплати їм часткової грошової компенсації за незаконне ув'язнення. Завданням законопроекту є встановлення уніфікованих підходів у призначенні та виплаті пенсій жертвам політичних репресій. У разі, якщо законопроект буде ухвалений, то грошова компенсація за весь період незаконного ув'язнення буде виплачуватися реабілітованим громадянам за кожний місяць позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади в розмірі однієї мінімальної заробітної плати, що встановлена законами України на день виплати цієї компенсації, притому реабілітовані громадяни зможуть без обмеження будь-яким строком подавати заяви про компенсацію та повернення майна.

Таким чином, наявна законодавча база реабілітації жертв політичних репресій є недосконалою: не враховані окремі категорії осіб (переселенці, депортовані, «указники», члени родин репресованих); обмежені права громадян щодо грошової компенсації за ув'язнення, примусове лікування, заслання, втрату майна. До певних категорій обвинувачених осіб застосовувалися і суто кримінальні статті, за якими особа оголошувалася соціально шкідливим елементом. Значна частина населення зазнала утисків та переслідувань унаслідок ухвалення навіть не законодавчих, а розпорядчих актів – насамперед відомчих наказів, що нівелювали попередній соціальний статус людини, а в майбутньому могли стати підставою для подальших репресій. Велика кількість людей, фактично цілі соціальні прошарки, були репресовані позасудовими органами й утвореннями на підставі не кримінальної справи чи судового вироку, а, наприклад, унаслідок протокольного рішення. Через певні вади чинного законодавства та відсутність кримінальних справ неможливо реабілітувати значну частину репресованих на підставі лише вироків, що зберігаються в архівних установах [8, с. 6]. Це, перш за все, стосується розкуркуленого та висланого селянства.

Отже, базовий Закон від 17 квітня 1991 р. об'єктивно потребує внесення змін та доповнень, оскільки він не відповідає потребам часу, що ускладнює роботу обласних комісій із реабілітації.

На часі – ухвалення нової редакції Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій радянської доби в Україні», інших законодавчих актів у сфері захисту прав реабілітованих, що сприятиме встановленню історичної правди та соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T096200.html.
2. Реабілітовані історією. Чернігівська область : у 4 кн. – Чернігів, 2008. – Кн. 1 / О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко, О. Желєзна. – 2008. – С. 756–760.
3. Закон про реабілітацію жертв політрепресій потребує змін // Волинь [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу : <http://archive.volyn.com.ua/?rub=32&article=1&arch=1240>.

4. Гончарова О., Рапп І. Пропонуються зміни до Закону про реабілітацію жертв політичних репресій // Права людини. – 2010. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?id=1267110925>.

5. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих (ВУТПВІР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://repressed.org.ua>.

6. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. / М. Шитюк. – К., 2000. – 534 с.

7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впровадження виплат жертвам політичних репресій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakonoproekt.org.ua/viewhtm.aspx?hn=Pojasnjuvaljna_zapyska_02_12_201461.

8. Реабілітовані історією. Сумська область : у 3 кн. – Суми : Редакційно-видавнича група, 2015. – Кн. 3. – 2015. – 496 с.

Рожкова Л.І. ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті розкрито зміст поняття «реабілітація», конкретизовано види реабілітації – суспільно-політична (публічна) та правова. Проаналізовано законодавчу базу реабілітації жертв політичних репресій 1930–1950 рр. Висвітлено проблеми правової реабілітації жертв політичних репресій комуністичного режиму в Україні. Особливу увагу приділено законодавчим ініціативам, які регламентують та вдосконалюють реабілітаційний процес.

Ключові слова: тоталітарний режим, сталінізм, політичні репресії, реабілітація, закон, законодавчі ініціативи.

Рожкова Л.И. ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В статье раскрыто содержание понятия «реабилитация», конкретизированы виды реабилитации – общественно-политическая (публичная) и правовая. Проанализирована законодательная база реабилитации жертв политических репрессий 1930–1950 гг. Освещены проблемы правовой реабилитации жертв политических репрессий коммунистического режима в Украине. Особое внимание уделено законодательным инициативам, которые регламентируют и совершенствуют реабилитационный процесс.

Ключевые слова: тоталитарный режим, сталинизм, политические репрессии, реабилитация, закон, законодательные инициативы.

Rozhkova L.I. LEGAL ASPECTS OF REHABILITATION OF POLITICAL REPRESSION VICTIMS OF SOVIET TIMES

Rehabilitation is the restoration of justice and historical truth with respect to persons subjected to unfair repression in the era of Soviet totalitarianism. We distinguish between the legal rehabilitation (dismissal of criminal charges or termination of criminal proceedings due to the absence of a crime) and socio-political or public rehabilitation (lifting the ban on mentioning the name of the repressed in mass media, scientific literature and public life). It should be noted that the social and political rehabilitation does not eliminate the negative assessment of a particular person activity. The final stage of rehabilitation can be considered only legal rehabilitation.

After approval of the Law “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine” by the Verkhovna Rada of Ukraine on April 17, 1991 the process has acquired a legal nature. The law covered all the citizens who had been convicted on political, social, class, national or religious grounds. The Law significantly simplified the procedure of rehabilitation, provided for the payment of monetary compensation for the time spent in prison, granted allowances to pensions, benefits to pay for housing and communal services, provision of medicines and the like. The commissions on restoration of rights of the rehabilitated were created at the regional councils.

The practical application of the Law showed that this regulatory document did not take into account certain categories of citizens, victims of political repression.

Currently, the working group at the Main editorial board of the book series “Rehabilitated by the History” drafted the bill “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Soviet-era Ukraine”, which defines the legal framework to complete the restoration of historical justice process, settlement of social relations associated with the restoration of social and economic, political or personal rights and freedoms of citizens, rights and interests of social, religious and national groups who have been victims of arbitrariness and lawlessness. This document was

sent to the regional editorial boards of the book “Rehabilitated by the History” for the study, submission of proposals and amendments.

The existing legal framework for rehabilitation of victims of political repression is not perfect. It does not include certain categories of people (migrants, the deported, and the repressed family members). It also limits the rights of citizens to monetary compensation for detention, forced treatment, deportation, and loss of property.

The basic Law dated April 17, 1991 objectively requires amendments and supplements, because it does not meet the needs of the time that complicates the work of regional commissions on rehabilitation.

The next step is the adoption of the new edition of the Law “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Soviet-era Ukraine” and other legislative acts in the field of protection of rights of the rehabilitated that will contribute to establishing the historical truth and social justice.

Key words: totalitarian regime, Stalinism, political repression, rehabilitation, law, legislative initiatives.